

DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

DARÜŞŞİFA JOURNAL OF ISLAMIC MEDICAL HISTORY RESEARCH

ISSN: 2822-4949

Cilt | Volume 4 Sayı | Number 2

Aralık | December 2025

Bahrî Memlûkleri Dönemi Hastaneler Dışında Sağlıkla İlgili Sosyal Hizmetler

Social Services Related to Health in the Bahri Mamluk Period, Excluding Hospitals

Hilmi KELEŞ

Milli Eğitim Bakanlığı/Malatya Yeşilyurt Milli Eğitim Müdürlüğü, Dr.
Ministry of National Education/Malatya Yeşilyurt National Education Directorate, PhD.
Malatya, Türkiye

hilmi.keles75@gmail.com
orcid.org/0000-0001-7332-0329

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Types: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 21 Ağustos 2025

Kabul Tarihi | Accepted: 31 Aralık 2025

Yayın Tarihi | Published: 31 Aralık 2025

Atıf | Cite As

Keleş, Hilmi "Bahrî Memlûkleri Dönemi Hastaneler Dışında Sağlıkla İlgili Sosyal Hizmetler" Darüşşifa
İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, (Aralık/December, 2025) 4/2

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler-yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermedi i teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Yapay Zeka Etik Beyanı: Yazarlar bu makalenin hazırlanma sürecinin hiç bir aşamasında yapay zekadan faydalanmadığını; bu konuda tüm sorumluluğun kendisine (kendilerine) ait olduğunu beyan etmektedir.

Etik Bildirim: info@dasitad.com |
<https://dasitad.com/index.php/darussifa>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two external double-blind peer review. It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.

Artificial Intelligence Ethical Statement: The author declares that artificial intelligence was not utilized at any stage of the preparation process of this article and accepts full responsibility in this regard.

Complaints: info@dasitad.com |
<https://dasitad.com/index.php/darussifa>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Grant Support: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

Social Services Related to Health in the Bahri Mamluk Period, Excluding Hospitals

Abstract

Social work is an interdisciplinary field aimed at helping individuals and communities cope with structural and individual challenges such as poverty, inequality, illness, and social exclusion. Contrary to the common perception that social services are a product of the modern era, various forms of social work practices have historically emerged in different socio-political contexts. In this regard, institutionalized practices of social assistance and solidarity were evident in the medieval Islamic world. During the Bahri Mamluk period (1250–1382), which represents the first phase of the Mamluk Sultanate, institutions other than hospitals played a significant role in dispensing health-related services. In this period, structures such as maktabas, madrasas, khanqahs, ribats, caravanserais, and prisons functioned not only as centers of education, worship, or accommodation, but also as venues providing basic healthcare and organizing social assistance activities.

Through these institutions, the population was offered free access to medicine, food, clothing, shelter and personal care services. These provisions particularly benefited disadvantaged groups such as students, orphans, the poor, travelers and prisoners. The accessibility of such services without charge reflects a well-established understanding of social welfare and public responsibility during the study period.

This study aims to examine the social service practices implemented in non-hospital treatment centers during the Bahri Mamluk era within a historical framework. Relying on primary sources such as waqfiyya texts, historical documents, and the works of contemporary authors, as well as secondary academic literature, the study seeks to reveal the functional and social significance of these institutions. In doing so, it demonstrates their historical relevance within the broader discipline of social work and contributes to a deeper understanding of institutionalized welfare mechanisms in pre-modern Islamic societies.

Keywords: Pharmacy, Khanqah, Madrasa, Social Work, Student, Waqf

Bahrî Memlûkleri Dönemi Hastaneler Dışında Sağlıkla İlgili Sosyal Hizmetler

Öz

Sosyal hizmetler, bireylerin ve toplulukların yoksulluk, eşitsizlik, hastalık ve toplumsal dışlanma gibi yapısal ya da bireysel sorunlarla baş etmelerine yardımcı olmayı amaçlayan, disiplinler arası bir çalışma alanıdır. Sosyal hizmet uygulamaları yalnızca modern çağın bir ürünü olmayıp, tarihsel süreçte farklı toplumsal ve siyasal yapılarda da çeşitli biçimlerde ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Orta Çağ İslam dünyasında sosyal yardımlaşma ve dayanışma pratiklerinin kurumsal yapılar aracılığıyla organize edildiği görülmektedir. Özellikle Memlûkler Devleti'nin ilk evresini teşkil eden Bahrî Memlûkleri (1250–1382) Dönemi'nde, hastaneler dışında sağlıkla ilişkili hizmetlerin sunulduğu çeşitli kurumlar da önemli işlevler üstlenmiştir. Bu dönemde mektep, medrese, hankah, ribât, kervansaray ve hapisane gibi yapılar; yalnızca eğitim, ibadet veya barınma amacıyla değil, aynı zamanda temel sağlık hizmetleri sağlayan ve sosyal yardımları koordine eden merkezler olarak faaliyet göstermiştir.

Bu kurumlar vasıtasıyla halka ücretsiz ilaç dağıtımı, gıda ve giysi yardımı, barınma imkânı ve kişisel bakım hizmetleri sunulmuş; bu hizmetlerden özellikle öğrenciler, yetimler, yoksullar,

yolcular ve mahkûmlar gibi dezavantajlı gruplar ücretsiz olarak yararlanabilmiştir. Bu durum, dönemin kamu yararına dayalı sosyal refah anlayışını ve toplumsal sorumluluk bilincini yansıtan önemli bir göstergedir.

Bu çalışma, Bahrî Memlûkleri Dönemi'nde hastane dışındaki tedavi merkezlerinde yürütülen sosyal hizmet uygulamalarını tarihsel bir çerçevede ele almakta; vakfiye metinleri, tarihî belgeler ve dönemin müelliflerinin eserlerinden hareketle bu kurumların sağlık ve sosyal yardımlar bağlamındaki fonksiyonlarını ortaya koymayı ve sosyal hizmet disiplini açısından tarihsel önemlerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eczane, Hankah, Medrese, Sosyal Hizmet, Talebe, Vakıf

Giriş

Sosyal hizmetler, insan ve toplum hayatının birçok alanını kapsayan, geniş ve çok yönlü bir disiplin olarak tanımlanmaktadır. Literatürdeki tanımlamalara göre sosyal hizmetler, bireylerin çevreleriyle uyum içinde yaşayabilmelerini kolaylaştıran ve karşılıklı yardımlaşmayı teşvik eden organize etkinlikler bütünü olarak ele alınmaktadır. Bir başka tanıma göre ise sosyal hizmetler; birey, grup ve toplumlara sosyal, fiziksel ve psikolojik alanlarda destek sunarak özellikle ihtiyaç sahibi kimselerin refah seviyesini yükseltmeyi amaçlayan sistemli faaliyetler bütünüdür. Bunun yanı sıra sosyal hizmetlerin, her ülkenin kendi sosyo-ekonomik şartları çerçevesinde bireylerin hayat standartlarını insan onuruna yaraşır bir düzeye çıkarmayı, bireylerin görev ve sorumluluklarını yerine getirebilmeleri için gerekli imkânları sağlamayı hedeflediği ifade edilmektedir.¹

Birleşmiş Milletler tarafından hazırlanan raporlara göre, sosyal hizmetin çalışma alanları oldukça geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Bu alanlar arasında aile ve çocuk refahı, danışmanlık hizmetleri, çocuk koruma uygulamaları ile evlat edinme ve koruyucu aile gibi aile temelli destek hizmetleri yer almaktadır. Bunun yanı sıra, yaşlı bireyler, kronik hastalıklara sahip kişiler ve engelliler için sunulan bakım ve destek hizmetleri de sosyal hizmet kapsamında değerlendirilmektedir. Ayrıca, yoksullukla mücadele, afet sonrası yardım çalışmaları, göçmen ve sığınmacılara yönelik hizmetler, suça sürüklenen bireylerin rehabilitasyonu, okul ve işyeri temelli sosyal hizmet uygulamaları, mesleki rehberlik, adalet sistemi içerisinde yürütülen sosyal hizmet faaliyetleri ve toplum kalkınmasına yönelik programlar gibi çok sayıda alanda da sosyal hizmet uygulamalarının aktif biçimde yürütüldüğü ifade edilmektedir.²

Memlükler, 1250–1517 yılları arasında Mısır, Suriye, Filistin, Hicaz bölgesi ve Anadolu’nun bir kısmında hüküm sürmüş olan Müslüman bir Türk devleti olarak tarih sahnesinde yer almıştır. Bu devletin ilk dönemi olan Bahrî Memlükleri Devri (1250–1382), özellikle Moğollar ve Haçlılara karşı verilen başarılı mücadelelerle dikkat çeken, askeri ve siyasi açıdan önemli kazanımların elde edildiği bir dönem olmuştur. Bahrî Memlükleri, Mısır ve Suriye başta olmak üzere hüküm sürdükleri bölgelerde siyasi istikrarı sağlamanın yanı sıra, ekonomik, sosyal, kültürel ve diğer birçok alanda da kayda değer gelişmelerin yaşandığı bir dönem inşa etmişlerdir.³

Sosyal hizmet, modern anlamda 18. ve 19. yüzyıllarda Batı toplumlarında ortaya çıkmış, zamanla kurumsallaşarak akademik bir disiplin kimliği kazanmıştır. Ancak sosyal hizmetin temelini oluşturan yardım, dayanışma ve toplumsal refahı artırmaya yönelik uygulamaların, çok daha erken dönemlerde farklı toplumsal ve kültürel bağlamlarda da varlık gösterdiği bilinmektedir. Bu bağlamda, Hz. Peygamber Dönemi’yle birlikte İslam toplumlarında da bireylerin ve toplulukların ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik sosyal hizmet benzeri uygulamaların, belirli kurumsal yapılar içerisinde geliştiği gözlemlenmektedir. Buna rağmen, günümüzde sosyal hizmet alanında yapılan akademik çalışmaların büyük ölçüde Batı merkezli teorik yaklaşımlar doğrultusunda şekillenmesi ve Türkiye’de gerçekleştirilen akademik tez ve makalelerin

¹ Said Dilik, “Sosyal Güvenlik ve Sosyal Hizmetler Arasındaki İlişkiler” (III üncü Milli Sosyal Hizmetler Konferansı, Ankara: Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayını, 1968), 73-74.

² Yılmaz Çelik, *İslâm’da Sosyal Hizmetler Hz. Peygamber Dönemi* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2017), 19.

³ Jonathan Berkey, “Culture and Society during the late Middle Ages”, ed. Carl F. Petry (Cambridge: The Cambridge History of Egypt, 2006), 1/376; İsmail Yiğit, “Memlükler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara, 2004), 29/90-91.

çoğunlukla güncel meselelere odaklanarak tarihsel perspektifi ihmal etmesi, alandaki tarihsel birikimin sınırlı kalmasına neden olmaktadır. Türkiye’de sosyal hizmet tarihine ilişkin yapılan araştırmalar ise genellikle Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine odaklanmakta, bu çalışmaların önemli bir kısmı da doğrudan sosyal hizmet uygulamalarını değil, daha çok vakıf sistemi çerçevesinde yürütülen faaliyetleri incelemekle sınırlı kalmaktadır.

Bu çalışma, mevcut literatürdeki boşluğu kısmen doldurmayı hedefleyerek, 1250–1382 yılları arasında hüküm süren Bahrî Memlûkleri Dönemi’nde, hastaneler dışında medrese, mektep, hankah ve kervansaray gibi kurumlar aracılığıyla verilen sağlık hizmetlerine yönelik sosyal hizmet uygulamalarını ele almaktadır. Araştırma kapsamında döneme ait birincil kaynaklar (vakfiye metinleri, tarihî belgeler, dönemin müelliflerine ait eserler) ile ikincil literatür titizlikle incelenmiş, sosyal hizmetin çağdaş terminolojisi ile tarihsel uygulamalar arasındaki ilişkiler kurulmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede, Bahrî Memlûkleri Dönemi’nde hastane dışı sağlık hizmetlerinin ve bu hizmetlere yönelik sosyal yardımların, vakıf temelli ve devlet destekli kurumsal yapılar aracılığıyla nasıl organize edildiği analiz edilmiştir. Böylece, İslam medeniyetinde sosyal hizmet anlayışının tarihsel sürekliliğini ortaya koymak amaçlanmıştır.

1. Bahrî Memlûkleri Döneminde Hastanelerde Sosyal Hizmetler

İnsanın sağlıklı kalması, hastalıklardan korunması ve hastalandığında etkili bir biçimde tedavi edilmesi, insanlık tarihi kadar eski ve temel bir ihtiyaç olarak kabul edilmektedir. Tarihsel süreç içerisinde, farklı dönem ve kültürlerde çeşitli tedavi yöntemleri geliştirilmiştir. Toplumsal düzeyi daha gelişmiş olan medeniyetler, hastaların muayene ve tedavilerini sağlamak amacıyla hastaneler inşa etmiş; bu kurumlarda görev yapmak üzere uzman hekimler istihdam etmişlerdir. Sağlık hizmetlerine verilen önem, yalnızca bireylerin yaşam kalitesini artırmakla kalmamış, aynı zamanda toplumların genel gelişiminde belirleyici bir rol oynamıştır.

Memlûkler Dönemi’nde hastaneler, hastaların muayene ve tedavi edilmesine yönelik hizmetlerin sunulduğu temel sağlık kurumları olarak önemli bir yere sahipti. Bu dönemde ve öncesinde hastaneleri ifade etmek için genellikle *mâristan* veya *bîmâristan* terimleri kullanılmıştır. Farsça kökenli bu kavramlardan *bîmâr*, hasta; *istan* ise yer mekan anlamına gelmektedir. *Mâristan* ise doğrudan şifa yeri anlamına gelir. Her iki terim de tarihsel süreçte hastane kavramını karşılamak üzere eş anlamlı olarak kullanılmıştır.⁴

Memlûkler, kendilerinden önceki dönemlerde geliştirilen teorik ve pratik tıp bilgisini daha da ileriye taşıyarak hastane hizmetlerinin kalitesini artırmışlardır. Memlûk hastaneleri, farklı uzmanlık alanlarına sahip hekimlerin görev yaptığı kurumlar olarak öne çıkmaktaydı. Hekimler, hastaları titizlikle muayene ederek en uygun tedavi yöntemlerini uygulamaya özen göstermiştir. Ayrıca, tıbbi müdahalelerin yanı sıra hastalara karşı nazik ve özenli bir tutum sergileyerek tedavi süreçlerini insani bir yaklaşımla yürütmeyi amaçlamışlardır. Hastalara reçete edilen ilaçlar,

⁴ İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü'l-luğa ve sıhâhu'l- 'Arabîyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlim Li'l-Melayin, 1407), 3/978; Muvaffakuddîn Ahmed b. el-Kâsım İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etibbâ*, thk. Nizâr Rızâ (Beyrut: Dârü'l-Mektebetü'l-hayat, ts.), 404; Şihâbüddîn Ahmed b. Yahyâ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emsâr* (Abu Dabi: el-Muctemau's-sakafi, 1423), 3/54, 206, 552; Muvaffakuddîn Ahmed b. İbrâhîm Ebû zer el-Halebî, *Künûzü'z-zehab fî târihi Haleb* (Haleb: Daru'l-kalem, 1417), 1/445; Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed Makkarî, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratib ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Hatîb*, thk. İhsan Abbas (Beyrut/Lübnan: Dâru Sadr, 1997), 7/383; Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (Daru'l-hidaye, ts.), 16/500; Arslan Terzioğlu, “Bîmâristan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6/163.

hastane bünyesindeki eczanelerde hazırlanırken yatan hastaların beslenme, barınma ve giyim gibi temel ihtiyaçları hastane vakıfları aracılığıyla karşılanmıştır. Bu özellikleriyle Memlûk hastaneleri, yalnızca tedavi merkezleri olmakla kalmayıp kapsamlı sosyal destek sunan kurumsal yapılar olarak da işlev görmüştür.⁵

Memlûkler Dönemi'nin en meşhur hastanelerinin başında gelen Mansuriye Hastanesi, mimari büyüklüğü, kullanılan malzeme kalitesi ve sunduğu sağlık hizmetlerinin niteliği açısından öne çıkmaktadır. Kaynaklarda *el-Mâristânü'l-Kebirü'l-Mansûri* olarak anılan bu hastane, Sultan Mansur Kalavun tarafından 1284 yılında Kahire'nin Beyne'l-Kasreyn semtinde, yalnızca on bir ayda tamamlanmıştır. Hastane kompleksinde medrese, dârüleytam ve türbe de yer almaktadır.⁶

Memlûkler Dönemi'nde Mansuriye Hastanesinin yanında Kahire, Fustat ve Dımaşk'ta İbn Tolun Hastanesi, Kâfûr Hastanesi, Selâhaddîn Hastanesi, Nuriye Hastanesi ve bunlardan başka hastaneler de vardı. Hastaneler bunlarla sınırlı değildi. Haleb, Hama, Kudüs ve Medine'de de hastaneler vardı.⁷

Memlûk Dönemi hastanelerinde genellikle dâhiliye, göz, ortopedi ve cerrâhi poliklinikleri bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra, psikolojik sorunları olanlar, akıl hastaları ve kadın hastalıklarının tedavi edildiği özel poliklinikler de mevcuttu.⁸ Her poliklinik, kadın ve erkek hastaların ayrı alanlarda muayene olabilmesi amacıyla kendi içinde ikiye ayrılmıştı. Bu ayırım, kadın ve erkek hastaların birbirlerini görmemeleri için set veya perde gibi engellerle sağlanmaktaydı. Ayrıca, kadın ve erkek akıl hastaları da tedavi ve muayene süreçlerinde ayrı mekânlarda hizmet almaktaydı.⁹

Hastane bünyesinde, tedavi gören hastalara ilaç temin etmek amacıyla bir eczane birimi bulunmaktaydı. Bu bölümde, doktorların reçetelerine uygun olarak, alanında uzman eczacılar tarafından çeşitli ilaçlar, macunlar ve şuruplar hazırlanır; ayrıca göz için göz damlası, merhem ve sürme gibi ürünler imal edilirdi.¹⁰ Hastanenin mutfak bölümünde doktorların önerileri ve

⁵ Hilmi Keleş, *Bahrî Memlûklerinde Sosyal Hizmetler (1250-1382)* (Çorum: Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2025), 162.

⁶ Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb* (Kahire: Daru'l-kutub ve'l-vesaiki'l-kavmiyye, 1423), 31/105-106, 109; İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ali Şîri (Daru ihyau'turasî'l-arabi, 1408), 14/214; Bedrüddîn el-Hasen b. Ömer İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh fi eyyâmi'l-Mansûr ve benîh*, thk. Muhammed Muhammed Emin - Said Abdulfettah Aşur, (Matbaatu Daru'l-kutub, 1976), 1/301; Şihâbüddîn Ahmed b. Alî Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fi smâ'ati'l-inşâ'* (Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, ts.), 3/418; Takıyyüddîn Ahmed b. Alî el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hitat ve'l-âşâr* (Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1418), 4/268-270; Cemâlüddîn Yûsuf el-Atâbekî İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire* (Mısır: Vizaretu's-sakafeti ve'l-irşâdi'l-kavmi, Daru'l-kutub, ts.), 8/51; İsa Ahmed, *Târihu'l-Bimâristanat fi'l-İslâm* (Beyrut/Lübnan: Daru'r-Raidi'l-Arabi, 1401), 1/85, 89-90, 120.

⁷ Muhammed b. Ahmed İbn Cübeyr, *Rihletu İbn Cübeyr* (Beyrut: Daru'l-Beyrut li'tibâa ve'n-neşr, ts.), 1/207, 231; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/436-437; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 4/120; Kâmil b. Hüseyin el-Gazzî, *Nehri'z-zeheb fi tarih-i Haleb* (Haleb: Daru'l-kalem, 1419), 1/445, 448; Ahmed, *Târihu'l-Bimâristanat*, 1/224-226, 229, 232; Ramazan Şeşen, *Haçlılar ve Moğollar Önünde Sultan Baybars* (İstanbul: Yeditepe yayınevi, 2021), 140.

⁸ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, 751-752; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/107-108; İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 1/305; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/269; Ebû zer el-Halebî, *Künûzü'z-zeheb fi târihi Haleb*, 2/53, 200, 337; Ahmed, *Târihu'l-Bimâristanat*, 1/77-79, 87, 143, 157.

⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/107-108; İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 1/305; Alemüddîn Hâlid b. İsa b. el-Belevî - Hasan es-Sâih, *Tâcü'l-mefrik fi tahliyeti 'ulemâ'i'l-meşrik* (İşrafu'l-lecneti'l-müştereketi li neşri't-turasî'l-İslami beyne'l-memleketi'l-mağribiyyeti ve devleti'l-imareti'l-Arabiyyeti'l-müttehideti, ts.), 2/33; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/269; Ahmed, *Târihu'l-Bimâristanat*, 1/87, 96, 147, 153, 157.

¹⁰ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, 628; Şemsüddîn Muhammed b. Abdillâh İbn Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr fi şarâ'ibi'l-emsâr ve 'acâ'ibi'l-esfâr* (Rabat: Akademiyetu'l-memleketi'l-mağribiyyeti, 1417), 1/203; Zeynüddîn Muhammed b. Şehâbüddîn

hastane bütçesi dikkate alınarak gündüz muayenesi yapılan, yatılı tedavi gören ve evde bakım alan hastalar için farklı çeşitlerde yemekler hazırlanırdı.¹¹ Bazı hastanelerde kadın ve erkek hastalar için ayrı ayrı hamamlar bulunmaktaydı.¹² Ayrıca, bazı hastane komplekslerinde cenaze yıkama bölümleri yer alırdı. Burada tedavi sürecinde hayatını kaybeden hastaların cenazeleri yıkılarak kefenlenirdi.¹³

2. Bahrî Memlûkleri Döneminde Hastaneler Dışında Sağlıkla İlgili Sosyal Hizmetler ve Tedavi Merkezleri

Bahrî Memlûkleri Dönemi, siyasi ve askerî alandaki başarılarının yanı sıra sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda da önemli gelişmelere sahne olmuştur. Bu gelişmelerin en dikkat çekici örneklerinden biri sağlık alanında gerçekleştirilen sosyal hizmet uygulamalarıdır. İnsan sağlığına atfedilen değer doğrultusunda, söz konusu dönemde kapsamlı ve büyük ölçekli hastaneler inşa edilmiş; bu kurumlarda, herhangi bir ayırım gözetilmeksizin tüm bireylere ücretsiz muayene ve tedavi hizmetleri sunulmuştur. Ancak dönemin ulaşım, iletişim ve erişilebilirlik koşulları göz önünde bulundurulduğunda, söz konusu hastanelerin genellikle merkezî yerlerde konumlanmış olması, kırsal bölgelerde, kenar mahallelerde ya da taşrada yaşayan halkın bu hizmetlere erişimini güçleştirmiştir. Bu duruma çözüm üretmek amacıyla, dönemin güçlü sultanları, yöneticileri ve hayırseverleri tarafından yalnızca büyük hastanelerle sınırlı kalınsızın, halkın kolaylıkla ulaşabileceği farklı mekânlarda da tedavi merkezleri tesis edilmiştir. Böylece, sağlık hizmetlerinin toplumun her kesimine ulaşması hedeflenmiş; sağlık alanındaki sosyal adalet anlayışı kurumsal bir nitelik kazanmıştır.

Bahrî Memlûkleri Dönemi'nde hastane dışında tedavi merkezleri genellikle örgün ve yaygın eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü kurumlar bünyesinde yapılandırılmıştır. Bu çerçevede, medrese, cami ve hankah gibi dinî ağırlıklı eğitim veren müesseselerde sağlık hizmetleri sunulmuştur. Söz konusu kurumların vakıfları aracılığıyla organize edilen bu hizmetlerde, farklı tıbbî alanlarda uzmanlaşmış hekimler görevlendirilmiş; gerekli tıbbî donanım ve ekipman da temin edilmiştir.

Bu kurumlarda görev yapan hekimler, haftanın belirli günlerinde – bazı vakıflarda ise haftanın her günü – muayene ve tedavi hizmeti sunmak üzere ilgili mekânlarda bulunmuşlardır. Sağlık hizmetleri, yalnızca bu kurumlarda eğitim gören talebelere ve vakıf çalışanlarına değil, aynı zamanda söz konusu kurumlarda ikamet etmeyen ve çeşitli sağlık sorunları nedeniyle başvuran diğer bireylere de sunulmuştur. Böylece, eğitim kurumları yalnızca ilmî ve dinî faaliyetin merkezi olmakla kalmamış, aynı zamanda toplum sağlığının korunmasına katkı sağlayan işlevsel mekânlar hâline gelmiştir.¹⁴

Ahmed İbn İyâs, *Bedâ'î u'z-zühûr fî vekâ'î i'd-dühûr*, thk. Muhammed Mustafa (Kahire, 1963), 1/353.

¹¹ Belevî - Sâih, *Tâcü'l-mefrik*, 2/33; Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/267; İbn İyâs, *Bedâ'î u'z-zühûr*, 1/353; Seyide İsmail Kâşif, *Ahmed b. Tolun* (Kahire: ed-Daru'l-kavmiyye li't-tiba'a ve'n-neşr, 1965), 252; Ahmed, *Târihu'l-Bimâristanat*, 1/70.

¹² Sârimüddîn İbrâhîm b. Muhammed İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntisâr li-vâsitati 'ikdi'l-emsâr* (Beyrut: el-Mektetu't-ticariyyeti li't-tibaati ve'n-neşr ve't-tevzî, ts.), 1/99; Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/267; Kâşif, *Ahmed b. Tolun*, 252.

¹³ İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntisâr*, 1/99; Ahmed, *Târihu'l-Bimâristanat*, 1/74.

¹⁴ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/295; Saîd Abdülfettâh Âşûr, *el-Mücteme' el-Misrî fî Asr Selâtin el-Memâlik* (Kahire: Daru'n-nahdati'l-arabiyye, 1992), 190; Muhammed Muhammed Emin, *el-Evkâf ve'l-hayatu'l-ictimaiyye fî Mısır 648-963/1250-1517, dirasetun tarihiyyetun vesâikiyyetun* (Kahire: Daru'l-kutub ve'l-vesaiki'l-kavmiyye, 1435), 174.

2.1. Tedavi Merkezi olarak Medreseler

Bahrî Memlûkleri Dönemi'nin öne çıkan güçlü sultanları arasında Baybars el-Bundukdârî (1260-1277), Seyfeddin Mansur Kalavun (1279-1290) ve Nâsır Muhammed (II. saltanat dönemi 1299-1309, III. saltanat dönemi 1310-1341) yer almaktadır.¹⁵ Bu sultanlar döneminde, özellikle de Sultan Nâsır Muhammed'in üçüncü saltanat devrinde, ülkenin çeşitli şehirlerinde çok sayıda medrese, mektep, cami, mescid, hankah ve ribât gibi dinî eğitim amaçlı müesseselerin inşası gerçekleştirilmiştir.¹⁶ Orta Çağ İslam dünyasında yükseköğretim kurumu niteliği taşıyan medreseler, hem dinî hem de aklı ilimlerin öğretildiği merkezler olarak ön plana çıkmıştır. Mısır coğrafyasında ise bu tür kurumların sayısında kayda değer bir artış gözlemlenmiştir. 14. yüzyıl seyyahı İbn Battûta (ö. 1368), Mısır'daki medrese sayısının çokluğuna dikkat çekerek "Mısır diyarında o kadar fazla sayıda medrese var ki saymakla bitiremezsiniz, bir insanın bunları saymaya gücü yetmez." şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur.¹⁷ Benzer şekilde, dönemin önemli müelliflerinden Kalkaşendî (ö. 1418) de Mısır'da eğitim kurumlarının yaygınlaşmasına ilişkin olarak şu ifadeleri kullanmıştır: "Sultanlar, büyük emirler, ümerâ ve diğer ileri gelenler o kadar fazla medrese ve eğitim kurumu açtılar ki âdeta her taraf medrese ve diğer eğitim müesseseleriyle dolup taşı." Bu ifadeler, Memlûkler Dönemi'nde eğitim ve ilim faaliyetlerinin kurumsal bir boyuta ulaştığını ve toplumun çeşitli kesimleri tarafından desteklendiğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.¹⁸

Sultanlar, ümerâ ve diğer hayırseverler, ülkenin çeşitli bölgelerinde medreseler inşa ederek eğitim-öğretim faaliyetlerine büyük önem vermişlerdir. Bu kurumların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla eğitim, sağlık, personel maaşları ve diğer giderler için zengin vakıflar tesis etmişlerdir. Medreseler yalnızca eğitim alanında değil, aynı zamanda sağlık hizmetleri bakımından da önemli işlevler üstlenmiştir.

Öğrencilerin, vakıf çalışanlarının ve diğer kişilerin sağlıklarını korumaya yönelik çeşitli tedbirler alınmış, bu doğrultuda farklı tıbbi uzmanlık alanlarından hekimler görevlendirilmiştir. Ayrıca, tedavi amacıyla ilaç, şurup, macun ve merhem gibi tıbbi malzemelerin hazırlanıp temin edildiği eczaneler de medreselerin bünyesinde kurulmuştur. Bazı vakfiyelerde hem ilim talebelerine hem de vakıf personeline daha nitelikli sağlık hizmeti sunulabilmesi için kurumlarda hekim bulundurulması şart koşulmuştur.¹⁹

Memlûkler Dönemi'nde her medresede olmasa da özellikle öğrenci sayısı ve vakıf çalışanı fazla olan kurumlardan bazılarında hekim tahsis edilmiştir. Bu tür büyük ölçekli müesseselerde, vakıf nâzırları genellikle biri dâhiliye, diğeri göz hastalıkları uzmanı olmak üzere iki doktor görevlendirirdi. Bu hekimler, her gün medreseye gelerek yatılı öğrencileri, vakıf personeline ve diğer hastaları muayene eder, gerekli tedavileri uygularlardı.²⁰ Bu konuyla ilgili güzel örneklerden biri Sultan Nâsır Hasan'ın (II. dönem 1354-1361) yaptırdığı külliye ve içerisinde yer alan medresedir.

¹⁵ Yiğit, "Memlûkler", 29/90-91.

¹⁶ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/3; Takıyyüddîn Ahmed b. Alî el-Makrîzî, *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata (Lübnan/Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1418), 3/265; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 9/131.

¹⁷ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/201, 203.

¹⁸ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/416.

¹⁹ Emin, *el-Evkâf*, 174.

²⁰ Ali Seyyid Ali, *el-Kuds fi'l-asri'l-Memlûkî* (Kahire: Dârü'l-Fikr, 1986), 166; Emin, *el-Evkâf*, 174.

Kahire'de yer alan Sultan Nâsır Hasan Medresesi ve Camii'nin inşasına Sultan Nâsır Hasan tarafından 1356 yılında başlanmıştır. Külliye'nin büyük bir kısmı onun saltanatı döneminde tamamlanmış, inşaat süreci 1363 yılına kadar sürmüştür.²¹ Dönem kaynaklarında, bu yapının tamamlandığında Mısır'da benzeri az bulunan büyüklükte, gösterişli ve düzenli bir mimariye sahip olduğu ifade edilmektedir. Külliye'nin müstemilatı içinde cami, medrese, yetimler için mekteb-i sebîl ve türbe (kubbe) yer almaktadır. Sultan Nâsır Hasan, bu kurumun devamlılığını sağlamak amacıyla Mısır ve Şam'da bulunan çok sayıda arazi, bahçe, dükkân, fırın, değirmen gibi taşınmaz mal varlığını vakfetmiştir.²² Sağlık hizmetleri açısından da dikkat çeken bu külliye'de dâhiliye, göz ve ortopedi cerrâhisi branşlarında üç hekim görevlendirilmiştir. Bu doktorlar her gün kuruma gelerek hocalar, öğrenciler, vakıf çalışanları ve diğer hastaları muayene ve tedavi ederlerdi. Hastanın durumu yerinden kalkamayacak ciddiyetteyse hekim ilgili bölüme giderek yerinde müdahalede bulunurdu.²³ Bu sağlık hizmetleri, vakfiye şartlarına uygun şekilde yürütülmekteydi. Dâhiliye ve göz doktorlarına aylık altmışar dirhem, ortopedi cerrâhına ise kırk dirhem maaş ödenirdi.²⁴ Ayrıca, vakıf nâzırı tarafından her bir hekime günlük üçer rıtl ekmek tahsis edilmiştir.²⁵

2.2. Tedavi Merkezi olarak Mektepler

Dönemin ilkökul seviyesindeki eğitim kurumları olan mektepler, öğrencilere okuma yazma, Kur'ân-ı Kerîm, temel hesap bilgileri ve ahlaki değerleri öğretmeyi amaçlamaktaydı.²⁶ Bu kurumlarda en fazla önem verilen konu ise Kur'ân-ı Kerîm'in okunması ve ezberlenmesiydi. Hafızlık sürecini başarıyla tamamlayan öğrenciler, bir diploma almaya hak kazanır ve daha ileri düzeyde eğitim veren kurumlara geçiş yaparlardı.²⁷

Mekteplerde eğitimci olarak müeddibler görev yapıyordu. Müeddibler çocukların öğretim faaliyetleriyle ilgilenmelerinin yanında onların güzel ahlaklı birer birey olmaları için de gayret sarf ederlerdi. Bununla birlikte müeddibler çocukların hastalıklarıyla da ilgilenir, kullandıkları bir ilaç varsa ailesine ve arkadaşlarına danışarak onu çocuklara verir ve hastalığın seyrini sabah

²¹ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg es-Safedî, *A 'yânü'l- 'asr ve a 'vânü'n-nasr*, thk. Ali Ebû Zeyd vd. (Beyrut/Lübnan, Dimaşk/Suriye: Daru'l-fikri'l-muâsır, Daru'l-fikr, 1418), 2/247, 249; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/121-122; Cemâlüddîn Yûsuf el-Atâbekî İbn Tağrîberdî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müsteofî ba 'de'l-Vâfi*, thk. Muhammed Muhammed Emin (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Amme li'l Kitâb, 1984), 5/126; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Mısır: Daru İhyau kutubî'l-Arabîyye-İsa el-babî'l-Halebi ve Şirkah, 1387), 2/269;) Ali b. Mübârek, *el-Hitatü't-Tevfikîyyetü'l-cedide li Mısır, Kahire ve Muduniha ve Biladuha, el-Kadime, ve's-şehire* (Bulak/Mısır: Matbaatu'l-emiriyye bi Bulak, 1306), 4/83; Abdullatîf Hamza, *el-Hareketü'l-Fikriyye fi Mısır fi'l-Asreyni'l-Eyyûbiyyi ve'l-Memlûkiyyi'l-Evvel* (Kahire: el-Heyetü'l-Misriyyetü'l-âmmetü li'l-kitâb, 2016), 165.

²² İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 3/349; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/121-122; Garsüddîn Halîl İbn Şâhin ez-Zâhirî, *Zübdetü Keşfi'l-memâlik ve beyânî't-turuk ve'l-mesâlik* (Paris: Matbaatu'l-cumhuriyye, 1893), 31; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/269.

²³ İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 3/353, 364; İbn İbrâhîm, *el-Hitatü't-Tevfikîyye*, 4/85.

²⁴ İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 3/410; Ali Seyyid Ali, "Dirâsetun fi Vesikati Vakfî's-Sultan Nâsır Muhammed b. Kalavun alâ Münşeâtihî fi'l-Kuds eş-Şerîf", *Feyyum Üniversitesi, Ruznâme Dergisi* 9/9 (2011), 29.

²⁵ İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 3/416.

²⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/112; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Daru'l-kutubî'l-Arab, 1413), 41/146; Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî es-Sübkî, *Mu'cemü's-şüyyûh*, thk. Beşar Avad vd. (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2004), 70-71, 366; Makrîzî, *el-Hitat*, 4/56; Şihâbüddîn Ahmed b. Alî İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a 'yânî'l-mi'eti's-sâmine*, thk. Muhammed Abdülmuîd Han (Saydar Abâd/Hindistan: Meclisu daireti'l-meârifî'l-Osmaniyye, 1392), 1/431; Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi li-ehli'l-karni't-tâsi* (Beyrut: Menşurâtu daru mektebeti'l-hayat, ts.), 2/290, 8/220.

²⁷ Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Hâc, *el-Medhal ilâ tenmiyeti'l- a 'mâl bi-tahsini'n-niyyât ve't-tenbîh 'alâ ba 'zi'l-bida' ve'l-'avâ'idî'lleti'ntuhilet ve beyânî şenâ'atihâ ve kubhihâ* (Daru't-turas, ts.), 2/331-332.

akşam takip ederlerdi.²⁸ Mekteplerde eğitim buluş çağına kadar devam ediyordu. Bu zamana kadar eğer çocuk Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyemez ise de mektepten mezun olurdu. Hekimler her ay mektepleri ziyaret ederek hem hastalanan öğrencileri tedavi eder hem de buluşa erenleri tespit edip mezuniyet işlemlerini gerçekleştirirdi. Bunun dışında gerektiğinde sağlık kontrolleri için doktorlar mekteplere gelerek öğrencilerin tedavilerini yaparlardı.²⁹

2.3. Tedavi Merkezi olarak Camiler

İslam medeniyetinde camiler, yalnızca ibadet mekânı olmanın ötesinde birer ilim merkezi olarak da önemli işlevler üstlenmiştir. Bu yapılarda oluşturulan ders halkalarında hem dinî hem de aklî ilimler öğretilmiş; kadın, erkek, genç, yaşlı fark etmeksizin her yaştan birey bu derslere katılabilmıştır. Müslüman bir Türk devleti olan Memlükler Dönemi'nde de camiler, ibadet yeri olmanın yanı sıra eğitim-öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü, nikâh kıyma gibi toplumsal etkinliklerin gerçekleştirildiği çok yönlü yapılar olarak kullanılmıştır. Bu çok işlevli kullanım kapsamında, camilere çeşitli amaçlarla gelenlerin sağlık ihtiyaçları gözetilmiş; onlara muayene ve tedavi hizmetleri sunularak bu yönde de hizmet verilmiştir.

Memlükler Dönemi'nde bünyesinde doktor bulundurulanan camilerin başında İbn Tolun Camii gelmektedir. Kahire'ye yakın bir konumda Katâi denilen merkezde yer alan bu cami, Tolunoğulları'nın kurucusu Ahmed b. Tolun (868-884) tarafından 879 yılında inşa edilmiştir. Bu cami her ne kadar Ahmed b. Tolun Dönemi'nde yaptırılmış olsa da 1296 yılında Memlük Sultanı Hüsameddin Lâçin (1296-1299) Dönemi'nde harabe haldeyken âdeta yeniden inşa edilmiştir.³⁰

İbn Tolun Camii'nde Ahmed b. Tolun'dan itibaren Memlükler Dönemi de dâhil olmak üzere cuma günleri doktor bulundurulmuştur. Doktor cuma günü namaz için camiye gelenlerden veya diğer kişilerden hastalananlar olursa onları muayene ve tedavi ederdi. Camide, tedavide kullanılacak ilaç, şurup, merhem vb. tıbbi malzemelerin imal edilip muhafaza edildiği bir eczane kısmı vardı. Aynı zamanda yiyecek ve içeceklerin muhafaza edildiği depo/kiler de vardı.³¹ Caminin eczane kısmında doktorlara yardımcı olacak görevliler vardı. Bu görevliler ilaç, şurup ve diğer malzemelerin hazırlanması ve ecza deposunda muhafaza edilmesi hususunda doktorlara yardımcı olurlardı.³²

2.4. Tedavi Merkezleri Olarak Hankahlar

Hankâh, ibadetle meşgul olan sûfilerin kaldığı, zikir meclisi oluşturduğu han, mekân gibi anlamlar taşıyan yapılar olarak tanımlanabilir.³³ Ribât ve zâviyelerle benzer işlevlere sahip olan hankahlar; inzivaya çekilme, ruhsal arınma, zikir ve ibadet gibi faaliyetlerin gerçekleştirildiği yerler olmanın yanı sıra, dinî ilimlerin öğretildiği kurumlar olarak da hizmet vermiştir.³⁴ Bu

²⁸ Ali, *el-Kuds fi'l-asri*, 159.

²⁹ Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısri*, 169.

³⁰ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed Arnavut - Mustafa Türki (Beyrut: Daru ihyâu't-turas, 1420), 15/291; Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtade' ve'l-haber fi eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men-âsarâhüm min-zevi's-sultâni'l-ekber*, thk. Halil Şehade (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1408), 5/469; Makrîzî, *el-Hitât*, 4/42-44.

³¹ Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/249; İbn İbrâhîm, *el-Hitâtü't-Tevfikiyye*, 4/46.

³² Makrîzî, *el-Hitât*, 4/39-40; İbn İbrâhîm, *el-Hitâtü't-Tevfikiyye*, 4/46.

³³ Şerefüddîn el-Mübârek b. Ahmed İbnü'l-Müstevfî, *Târîhu İrbil*, thk. Sâmî İbn Seyyid Hamâs es-Sakkâr (Irak: Vizaretü's-sakafeti ve'l-i'lâm-Daru'r-Reşid li'n-Neşr, 1980), 1/502; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 36/374.

³⁴ İbnü'l-Hâc, *Medhalü's-şer'î's-şerîf*, 3/185; Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 3/54; Makrîzî, *el-Hitât*, 4/280-282, 302; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/256; İbn İbrâhîm, *el-Hitâtü't-Tevfikiyye*, 6/48.

yapılar yalnızca sûfiler, fakirler ve muhtaç kimseler için bir barınma alanı sunmakla kalmamış; aynı zamanda Şam, Hicaz, Fas ve Yemen gibi bölgelerden Memlûk topraklarına seyahat eden yolcuların da konakladığı yerler arasında yer almıştır.³⁵ İbadet, ilim öğrenimi ve yolculuk sırasında dinlenme gibi çeşitli amaçlarla kullanılan hankahlar, yoğun insan sirkülasyonunun olduğu mekânlar arasında bulunmaktaydı. Bu sebeple, hankahlarda insan sağlığını koruma, hastalananların muayene ve tedavi edilmesi öncelikli konular arasında yer almıştır. Nitekim zâviye ve ribât gibi benzer fonksiyonlara sahip kurumlarda kalanlar da sağlık hizmetlerinden yararlanabilmiştir. Bu yapılar bünyesinde, farklı dönemlerde göz, dâhiliye ve ortopedi cerrâhisi gibi alanlarda uzman hekimler görevlendirilmiş; burada ikamet eden sûfiler, fakirler, yolcular ve diğer kişiler düzenli olarak muayene edilerek tedavi edilmiştir.³⁶

2.4.1. Salahîyye/ Saîdü's-Süedâ Hankahı

Fâtımîler Dönemi'ne ait Dar-ı Saîd es-Süedâ adlı yapının, Sultan Selâhaddîn-i Eyyûbî tarafından 1173 yılında hankaha dönüştürülmesiyle Mısır bölgesinin ilk hankahı oluşturulmuştur. Bu müessese, mutasavvıflara ev sahipliği yapan önemli bir kurum hâline gelmiş ve 1403 yılına kadar faaliyetini sürdürmüştür. Sultan Berkuk'un (1382–1399) saltanat yıllarında bu hankahta yaklaşık üç yüz erkek sûfî kalmaktaydı. Burada kalan her sûfiye günlük olarak üç rıtl ekmek ve haşlanmış et, ayrıca aylık olarak tatlı dağıtılmaktaydı. Sûfilerin temizlik ve giyim ihtiyaçları da karşılanmış; her birine çamaşır yıkamak için sabun verilmiş ve yıllık kıyafet masrafları için kırk dirhem tahsis edilmiştir. Ayrıca, Mısır'ın farklı bölgelerinden ve Kahire'nin uzak kesimlerinden gelen kişiler de bu hankahta konaklama imkânı bulmuştur.³⁷

Sağlık hizmetleri verilen hankahlardan biri Salahîyye Hankahıydı. Bu hankahta, genel muayene yapan tabip, cerrâh ve göz doktoru ile birlikte bir de eczacı vardı. Eczane kısmında toz/tablet ilaçlar, şuruplar ve diğer tıbbi malzemeler hazırlanırdı. Bu sağlık heyeti hankahta kalan şeyh ve sûfilerin sağlık durumlarıyla ilgilenir, hankahta yatılı kalanları ve hankah haricindekileri muayene ve tedavi ederlerdi. Bazı hankah vakıfları tabiplere aylık beş yüz dirheme kadar ücret veriyordu.³⁸

2.4.2. Rûkneddin Baybars Hankahı

Kahire'de inşa edilen bu hankahın yapımına 1306 yılında Sultan Baybars el-Çaşnigâr tarafından başlanmış, 1309 yılında tamamlanmıştır.³⁹ Yapı, dönemin Kahire'sinde hem sağlamlığı hem de mimari ihtişamıyla dikkat çeken en görkemli binalardan biri olarak kabul edilmiştir. Sultan Baybars, hankahın yanına ayrıca bir ribât ve kendi adına bir türbe inşa etmiştir. 1309 yılında hankahın tamamlanmasıyla buraya dört yüz sûfî yerleştirilmiştir.⁴⁰ Bununla birlikte, burada yalnızca sûfiler değil; askerler, fakîhler, ilim adamları, hayırseverler, ayakkabıcılar, halktan bazı kimseler ve çocuklar da konaklama imkânı bulmuştur. Hankah ve ribâtta kalanlara günlük olarak et, üç adet ekmek, yemek ve tatlı dağıtılmıştır. Ayrıca sûfilerin temizlik ihtiyaçları göz önünde

³⁵ İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebih*, 2/408.

³⁶ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/295; Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısri*, 190.

³⁷ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/281-283.

³⁸ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/295; Ubeyr İnâyet Saîd, "Hankahâtü Mısır hatta nihayeti asri'l-Memâlikî'l-Bahriyye 648-784/1250-1382", *İraqi Academic Scientific Journals* 233 (2012 1433), 1461; Âşûr, *el-Mücteme' el-Mısri*, 190.

³⁹ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/346; Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/285.

⁴⁰ Safedî, *el-Vâfi*, 10/218; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/501; Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/285; Hayat Nasır el-Hace, *Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun ve Nizâmu'l-Vakfi fi Ahdihi* (Kuveyt: Mektebetu'l-Fellah, 1403), 134.

bulundurulmuş; her birine çamaşırlarını yıkamaları için aylık iki buçuk dirhem, hamam ihtiyacı için ise bir dirhem verilmiştir.⁴¹ Sultan Baybars, bu kurumun giderlerinin karşılanabilmesi amacıyla Dımaşk'tan geniş araziler, Kahire'de çeşitli çarşı ve dükkânlar ile Mısır'ın Vechü'l-Bahrî ve Saîd bölgelerinden elde edilen cizye gelirlerini hankaha vakfetmiştir.⁴²

Hankahlar, ilim, ibadet ve zikir mekânları olmaları dolayısıyla çok sayıda kişinin bir arada bulunduğu kurumlardı. Bu durumu göz önünde bulunduran Sultan Baybars el-Çaşnigâr, 1309 yılında inşa ettirdiği hankahın vakfiye şartlarına, hastalanan sûfilerin tedavisi için göz ve dâhiliye doktoru bulundurulması zorunluluğunu ekletmiştir. İlerleyen dönemlerde bu sağlık hizmeti geliştirilmiş, söz konusu hankah bünyesinde göz ve dâhiliye uzmanlarının yanı sıra ortopedi doktoru ile bir eczacı da görevlendirilmiştir. Eczane kısmında, gerekli ilaç ve tıbbi malzemeler hazırlanmakta; tedaviler, doktorun reçetesi doğrultusunda uygulanmaktaydı. Ayrıca hankah içerisinde vefat edenlerin cenaze işlemleri için düzenlemeler yapılmış; cenazelerin yıkanması, kefenlenmesi ve defin işlemlerinin yerine getirilmesi sağlanmıştır.⁴³

2.4.3. Siryakus/Nâsiriye Hankahı

Kahire'nin dış kesimlerinden Şimâliye bölgesinde inşa edilen bu hankah, Sultan Nâsır Muhammed tarafından 1323–1325 yılları arasında yaptırılmıştır. Şehrin dışında konumlanan bu geniş yapı, özellikle sûfî müritlerle birlikte fakir ve muhtaç kimselerin sığınabildiği önemli bir barınma ve ibadet mekânı olmuştur. Mimari açıdan dikkat çeken hankah, beyaz dış cephesi, göz alıcı alçı süslemeleri ve zengin tezyinatıyla dönemin estetik anlayışını yansıtan seçkin örneklerden biri olarak değerlendirilmiştir. Sultan Nâsır Muhammed, hankahın işlevselliğini artırmak amacıyla yanına bir cuma mescidi ve bir de hamam inşa ettirmiştir. Bu hankah, aynı anda yüz sûfinin inzivaya çekilerek kalabileceği şekilde tasarlanmış; her biri için özel odalar tahsis edilmiştir.⁴⁴

Yol güzergâhları üzerinde konumlanan bu hankahın bünyesinde iki ribât bulunmaktaydı. Bu ribâtlarda, yolculuk sırasında konaklamaya ihtiyaç duyan misafirler, kalacak yeri olmayan sûfiler ve fakirler geçici olarak barındırılmaktaydı. Konaklama süresi genellikle üç günle sınırlandırılmıştı. Hankah ve ribâtların içerisinde mutfak, kiler ve tıbbi malzemelerin muhafazası için bir ecza deposu yer almaktaydı. İki ribâttan oluşan bu yapıda üç bölüm bulunuyordu. Birinci bölümde, altmış odalık bir kapasiteye sahip kısım, geçici misafirlerin konaklaması için ayrılmıştı. Burada kalanlara günlük bir dirhem "nukra" harçlık ve üç rıtl ekmek verilmekteydi. Diğer iki bölümde ise yirmi birer birimden toplam kırk iki oda yer almakta olup buralarda hankâhta sürekli ikamet eden sûfiler barındırılıyordu. Böylece ribâtların toplam oda sayısı yüz ikiye ulaşmaktaydı. Hankâhta ikamet edenlerden vefat edenlerin cenaze işlemleri kurum tarafından üstlenilmekteydi. Cenazeler yıkanır, kefenlenir ve defin işlemleri tamamlanırdı. Tüm bu hizmetlerin giderleri hankahın vakfı tarafından karşılanmaktaydı.⁴⁵

Sağlık hizmeti sunulan önemli kurumlardan biri olan Nâsiriye Hankahı'nda, dâhiliye, göz ve ortopedi alanlarında uzmanlaşmış hekimler görev yapmaktaydı. Bu hekimler, hankâhta

⁴¹ Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/285-286; Emin, *el-Evkâf*, 219.

⁴² Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/285; el-Hace, *Nizâmu'l-vakfi fi ahdihi*, 134.

⁴³ Saîd, "Hankahâtu Mısır", 1463; Emin, *el-Evkâf*, 174-175.

⁴⁴ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/212; Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/294; İbn Tağrîberdî, *en-Nüccümü'z-zâhire*, 9/79.

⁴⁵ İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebih*, 2/408; Saîd, "Hankahâtu Mısır", 1460; Emin, *el-Evkâf*, 218.

hastalanan kişilerin muayene ve tedavisini üstlenmişlerdir. Hankah bünyesinde ayrıca, tedavide kullanılmak üzere ilaç ve şurup üretiminin yapıldığı bir eczane bulunmaktaydı. Bu eczanede toz ilaç, tablet, merhem, göz tedavisine yönelik sürmeler ve diğer tıbbi malzemeler hazırlanıyordu. Görevli doktorlara, sundukları sağlık hizmeti karşılığında aylık altmış dirhem maaş ile birlikte günlük iki rıtl ekmek ve çeşitli aynî destekler verilmekteydi.⁴⁶

Hankahların şehir dışında inşa edilmesinin sağlık açısından önemli bir işlevi daha bulunmaktaydı. Özellikle salgın hastalık dönemlerinde, sultan, ümerâ ve devlet erkânı, toplumdan bir süreliğine uzaklaşarak şehir dışındaki bu tür yapılarda konaklamayı tercih ederlerdi. Bu duruma örnek olarak Sultan Nâsır Hasan'ın 1349 yılında ortaya çıkan veba salgını sırasında söz konusu hankahta, diğer yıllara kıyasla daha uzun süre kalması gösterilebilir. Bu dönemde Sultan Hasan ve bazı ümerâ, şehir merkezinden uzak durarak kendilerini fiilen karantinaya almış ve salgının etkili olduğu süreç boyunca toplumla doğrudan temastan kaçınmışlardır. Bu durum, Memlükler Dönemi'nde sağlık krizlerine verilen kurumsal tepkilerin anlaşılması açısından oldukça değerli bir örnek teşkil etmektedir.⁴⁷

2.5. Tedavi Merkezleri Olarak Hapishaneler

Suç işleyen mahkûmların hem işledikleri fiillerin cezasını çekmeleri hem de can güvenliklerinin temin edilmesi amacıyla devlet tarafından hapishaneler inşa edilmiştir. Suç, ceza ve bu cezaların infaz edildiği yerler olarak hapishaneler, tarih boyunca farklı şekillerde varlığını sürdürmüş ve insanlık tarihi kadar eski bir geçmişe sahip olmuştur.⁴⁸

Memlükler, kendilerinden önceki devletlerde olduğu gibi, merkezi otoriteyi güçlendirmek, kamu düzenini sağlamak ve suçluları cezalandırmak amacıyla hapishaneler inşa etmişlerdir. Mahkûmlar, cinsiyetleri, toplumsal statüleri ve işledikleri suçların niteliğine göre farklı hapishanelere yerleştirilmekteydi.⁴⁹

Memlükler Dönemi hapishanelerinde mahkûmlar genellikle kalabalık gruplar hâlinde, dar ve karanlık alanlarda barındırılmaktaydı. Bu mekânlar, yetersiz fiziksel koşullar nedeniyle mahkûmların hem kışın soğuktan hem de yazın aşırı sıcaktan olumsuz etkilenmesine yol açmaktaydı. Ortak kullanım alanlarının yaygın olması, özellikle abdest veya gusûl abdesti gibi ibadet hazırlıkları sırasında mahremiyetin korunmasını güçleştirmekteydi. Bazı hapishanelerde ise hijyen koşullarının yetersizliği sebebiyle bit, pire gibi haşerelerin varlığı ve yoğun pis kokular mahkûmların hayat kalitesini ciddi şekilde düşürmekteydi.⁵⁰

Memlükler Dönemi'nde mahkûmların gıda, giyim ve hapishane vergisi gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla çeşitli vakıflar kurulmuştur. Emir Seyfeddin Bektemur es-Saki (ö. 1333), 1307 yılında kurduğu vakıf aracılığıyla kadın ve erkek mahkûmlara yemek ve su temin etmiştir.⁵¹

⁴⁶ İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebih*, 2/440, 443; Makrîzî, *el-Hıtat*, 4/295.

⁴⁷ Esra Atmaca, *Kara Veba Memlükler'de Salgın ve Toplum (748/1348-1349)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2021), 75.

⁴⁸ M. Zeki Uyanık, "Batı ve Doğu Kültüründe Hapishane", *Mizânü'l-hak İslami İlimler Dergisi* 4 (2017), 88.

⁴⁹ Makrîzî, *el-Hıtat*, 3/330; Samira Kortantamer, "Memlüklerde Hapishaneler", *Hapishane Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali - Hilal Oytun Altun (İstanbul: Kitabevi, 2004), 93.

⁵⁰ Makrîzî, *el-Hıtat*, 3/327.

⁵¹ Adam Sabra, *el-Fakru ve'l-ihsânu fî Mısır asri Selâtini'l-Memâlik 1250-1517*, çev. Kâsım Abduh Kâsım (Kahire: Li'l-Meclisî'l-âla li's-sekâfeti, 2003), 145; Hala Navaf Yusuf el-Refa'i, *es-Sucûn fî Mısır fî'l-asri'l-Memlûkî (648-923/1250-1517)* (Külliyâtü dirâseti'l-ulyâ el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, 2008), 84.

Kuraklık, kıtlık ve salgın hastalık gibi olağanüstü dönemlerde ise gıdaya erişimin zorlaşması üzerine devlet, sosyal sorumluluk anlayışıyla fakirler, muhtaçlar ve mahkûmlar için yardım faaliyetleri yürütmüştür. Nitekim Sultan Zâhir Berkuk, 1382 yılında yaşanan kıtlık sırasında gıda fiyatlarının artması üzerine mahkûmların serbest bırakılmasını ve borç nedeniyle kimsenin hapsedilmemesini emretmiştir.⁵²

İnsan sağlığının korunmasında temizlik en temel unsurlardan biri olarak kabul edilmekteydi. Bu çerçevede, kale burçlarında ve kale hapishanelerinde kalanlar için hamam ve tuvaletler inşa edilmiştir.⁵³ Hapishanelerin olumsuz sağlık koşulları nedeniyle mahkûmların zaman zaman hastalanmaları üzerine, her kaleye bir tabip atanması uygulaması geliştirilmiştir. Nâipler tarafından görevlendirilen bu hekimler, kale hapishanelerinde kalan mahkûmları muayene ve tedavi etmekle sorumluydu.⁵⁴ Doktorlar, düzenli aralıklarla hapishaneleri ziyaret eder, hastalıkların tedavisinde ilaç ve uygun besinler kullanırlardı.⁵⁵ Bu uygulamaya dair dikkat çekici örneklerden biri, ünlü tabip ve tıp tarihçisi İbn Ebû Usaybi‘a’nın (ö. 1269) Dimaşk Kalesi’nde hekim olarak görev yapmış olmasıdır.⁵⁶

2.6. Tedavi Merkezleri Olarak Kervansaraylar

Kaynaklarda ribât ve han terimleriyle de anılan kervansaraylar, vakıflar aracılığıyla yolcuların güvenliğini sağlamak ve temel ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yol güzergâhları üzerinde belirli aralıklarla inşa edilen kule benzeri yapılar olarak hizmet vermiştir. Bu sayede yolcular, tüccarlar, hacılar ve posta görevlileri bu tesislerden konforlu bir şekilde yararlanabilmiştir. Kervansaraylarda ayrıca hamam, mescid, muayenehane, eczane ile yeme, içme ve barınma alanlarının yanı sıra hayvanlar için ahırlar da bulunmaktaydı.⁵⁷

Ticaret yolları, hac güzergâhları ve posta teşkilatı üzerinde bulunan hanlarda veya kervansaraylarda sağlık hizmeti sunmak üzere doktorlar görevlendirilirdi. Konaklayanlar veya burada çalışan kişiler hastalandığında, doktorlar gerekli tedaviyi sağlardı. Bu tesislerde, tedavide kullanılan ilaç, şurup ve diğer tıbbi malzemelerin bulunduğu eczaneler mevcuttu. Ayrıca, yaz ve kış aylarında konforlu konaklama imkânı sunan, özel olarak tasarlanmış odalar bulunmaktaydı. Kervansaraylara gelen her misafir, durumuna uygun bir misafirperverlikle karşılanırdı.⁵⁸

Sultan Baybars el-Bundukdârî, Kudüs’te bir kervansaray inşa ettirmiştir. Bu yapının giderlerini karşılamak üzere hemen yanında bulunan değirmen, ekmek fırını ve tarım arazilerini vakıf olarak tahsis etmiştir. Kompleks içerisinde ücretsiz hizmet veren nalbantlar, ayakkabı tamircileri ve veterinerler bulunmaktaydı. Kervansaraya gelen misafirlere günlük üç çörek ikram edilmekte

⁵² Şihâbüddîn Ahmed b. Alî İbn Hacer, *İnbâ‘ü’l-ğumr bi-ebnâ‘i’l-‘umr*, thk. Hasan Habeşi (Mısır: el-Meclisü’l-A‘la li’ş-şuunî’l-İslamiyye-Lecnetu ihyai’t-turâsi’l-İslamiyye, 1389), 2/253.

⁵³ Ömerî, *Mesâlikü’l-‘ebsâr*, 3/318; Safedî, *el-Vâfi*, 10/465; Halid Azb, *Esvâr ve Kal’atü Selâhaddin* (Kahire: Daru Zehrai’ş-Şark, ts.), 82; İslam İsmail Abdulfettâh Ebu Zeyd, “Hukuku’l-mesâcinîn fi Mısır ve Beledî’ş-Şâm fi asri’l-Devleti’l-Memlûkiye (648-923/1250-1517)”, *Mecelletun Dirâsetu Tarihiyyetun/ Aden Centre for Historical Studies* 9 (2022), 59.

⁵⁴ Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî es-Sübki, *Mu‘idü’n-ni‘am ve mübidü’n-nikam* (Beyrut/Lübnan: Müessetü’l-kütübî’s-sakâfiyye, 1407), 24; Ebu Zeyd, “Hukuku’l-mesâcinîn”, 59; Refa‘î, *es-Sucûn fi Mısır*, 185-186.

⁵⁵ Ömerî, *Mesâlikü’l-‘ebsâr*, 9/420.

⁵⁶ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 47/436; Safedî, *el-Vâfi*, 13/239.

⁵⁷ Cüneyt Kanat, “Kârimî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), Ek-2/27-28; Selami Sönmez, “Ortaçağ Türk ve İslam Dünyasında Kervansaraylar (Hanlar-Ribatlar)”, *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* 15 (2007), 282-283.

⁵⁸ Kalkaşendî, *Subhu’l-a‘şâ*, 14/173.

ve ayrıca cep harçlığı sağlanmaktaydı. Sunulan tüm hizmetler, vakıflar aracılığıyla ücretsiz olarak karşılanmıştır.⁵⁹

2.7. Tedavi Merkezleri Olarak Evler

Memlûkler Dönemi'nde hastaneler en önemli tedavi merkezleri olarak işlev görmüştür. Ancak, durumu ağır olan veya evde tedavi gerektiren hastalara hekimler tarafından evde bakım hizmeti sunulmuştur. Mansuriye Hastanesi vakfının kayıtlarında, bazı dönemlerde günlük iki yüz hastaya kadar evde bakım hizmeti verildiği belirtilmektedir. Evde bakım gerektiren hastaların tüm masrafları hastane vakfı tarafından karşılanmakta ve hastalara en iyi tedavi sağlanmaktaydı. Bu hizmet kapsamında, hastaların yiyecek, içecek, ilaç ve şurupları evlerine kadar ulaştırılmaktaydı.⁶⁰ Ayrıca, Mansuriye Hastanesi vakfı, evde bakım alan hastaların vefatı durumunda cenaze hizmetleri de sağlamaktaydı. Vefat eden kişinin cenazesi, ailesinin onayıyla yıkanmakta, kefenlenmekte ve defnedilmektedir.⁶¹

Selâhaddîn-i Eyyûbî tarafından İskenderiye'de inşa edilen ve Memlûkler Dönemi'nde de faaliyet gösteren iki hastane bulunmaktaydı. Bu hastaneler hem yerli halk hem de mültecilerin muayene ve tedavi ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. Hastaneye gelemeyen ve evde bakım kapsamında takip edilen hastalar için de özel görevliler görevlendirilmişti. Bu görevliler, hastaların sağlık durumları hakkında doktorlara bilgi aktarıyor ve hastaların hastane dışında da etkili bir şekilde tedavi edilmelerini sağlıyorlardı.⁶²

Evde hasta tedavisine dair önemli bir örnek İbn Battûta'ya (ö. 1368-69) aittir. 1326 yılında Dimaşk'ı gezerken Maliki müderrisi Nureddin Sehâvî ile tanışan İbn Battûta, hastalandığında müderrisin evinde misafir edildiğini ve doktor çağırıldığını belirtir. Doktor, onu muayene etmiş, gerekli ilaç, şurup ve hastalığı hafifletecek gıdalar vermiştir. İbn Battûta, Ramazan ayı sonuna kadar müderrisin yanında kaldığını ve iyileştiğini anlatmaktadır.⁶³

2.8. Savaşlarda Doktor Görevlendirilmesi

Memlûkler Dönemi'nde savaşlar ağırlıklı olarak insan gücüne dayanmakta ve özellikle uzak bölgelere gerçekleştirilen askeri seferler uzun sürmekte, sağlık açısından çeşitli riskler barındırmaktaydı. Bu nedenle, insan sağlığına verilen önemin bir yansıması olarak yaralanan askerlerin tedavisi için savaşlara doktorlar görevlendirilmekteydi. Sultanlar, sefere çıkarken hastane doktorlarından göz, cerrâhi ve diğer branşlarda yeterli sayıda hekimi orduyla birlikte götürmüşlerdir. Doktorlar, yanlarında yaralıların tedavisinde kullanılacak ilaç, şurup ve diğer tıbbi malzemeleri taşımışlardır. Bu ilaç ve şuruplar, şaraphane ve devâhane adı verilen yerlerde hazırlanmıştır.⁶⁴

Memlûklerin (askeri köle) katıldığı toplu yolculuklarda sağlık hizmetleri önemsenmiş ve doktorlar görevlendirilmiştir. Bu yolculuklarda genel muayene yapan hekimlerin yanı sıra göz

⁵⁹ Ahmet N. Özdal, *Orta çağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)* (İstanbul: Selenge, 2016), 214; Bahaeddin Yediylıdız, "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42/480.

⁶⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/108; İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 1/306-307; Ahmed, *Târihu'l-Bimâristanat*, 1/87-88.

⁶¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 31/108; İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 1/308; Ahmed, *Târihu'l-Bimâristanat*, 1/146.

⁶² İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 1/15-16; İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, 1/300; Ahmed, *Târihu'l-Bimâristanat*, 1/84.

⁶³ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/331-332.

⁶⁴ Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 3/440.

doktoru ve cerrâhlar da bulunurdu. Yanlarında çeşitli toz ilaçlar, şuruplar ve tabletler gibi tıbbi malzemeler taşınırdı; yol boyunca hastalananlara tedavi amacıyla verilirirdi.⁶⁵

2.9. Hac Yolculuklarında Doktor Görevlendirilmesi

Memlükler, Müslüman Türk devleti olarak İslam'ın beş temel şartından biri olan hac ibadetine büyük önem vermişlerdir. Sultan Baybars el-Bundukdârî'nin önemli adımlarından biri, Moğolların son verdiği Abbâsî hilafetini Mısır'da yeniden tesis etmek olmuştur. 1261 yılında halifeliği Mısır'a getirerek saltanatına dini meşruiyet kazandıran Baybars, böylece Müslüman devletlerin liderliğini üstlenmeyi amaçlamıştır.⁶⁶ Memlükler, Abbâsî hilafetinin hamisi sıfatıyla, hac ibadetinin devletin itibarını ve büyüklüğünü yansıtacak şekilde ifa edilmesine büyük özen göstermişlerdir.⁶⁷

Hac ibadetine verilen önemin bir sonucu olarak Memlükler bu görevle ilgili vakıflar kurmuşlardır. Bu vakıflar, maddi imkânı yeterli olmayan kişilere hac yolculuğunda maddi destek sağlamıştır. Ayrıca, hacca giderken veya dönüşte yollarda fakirlik nedeniyle hayatını kaybedenlerin cenazelerinin kefenlenmesi ve defnedilmesi işlemleri de bu vakıflar tarafından gerçekleştirilmiştir.⁶⁸

İbn Battûta, hac ibadetini tamamladıktan sonra Mekke'den dönüş yolunda karşılaştığı bazı olayları aktarmıştır. Dönüş kervanında Iraklı, Horasanlı ve Farşlılardan oluşan kalabalık bir grupla seyahat etmiştir. Yolculuk sırasında develerin yaşlıları taşıdığı, hastalananlar için ilaç ve şurupların hazırlandığı bilgisini vermiştir. Kervanın yiyecek, içecek ve tedavi için gerekli ilaç gibi tüm ihtiyaçları vakıflar tarafından karşılanmıştır. Ayrıca, yürüyemeyecek kadar yaşlı olanlar için özel olarak develer tahsis edilmiştir.⁶⁹

Uzun hac yolculukları sırasında, yolda hastalanan hacıların tedavisi için hac kabilelerinde doktorlar görevlendirilmiştir. Mısır'dan Mekke'ye hac amacıyla gönderilen Sultaniye mahmili ve diğer kalabalık kervanlar, genellikle dört ana güzergâhtan hareket ederdi: Mısır, Şam, Bağdat ve Taiz. Sultaniye mahmili Mısır'dan yola çıkar ve bu kervana fakirler, zayıflar, su ve yiyeceklerin yanı sıra şuruplar, ilaçlar, bitkisel tedavi malzemeleri, doktorlar, göz doktorları, ortopedi uzmanları, rehberler, imamlar, müezzinler, emirler, askerler, kadılar, şahitler, divan görevlileri, memurlar ve gassallar katılırdı.⁷⁰

Hacılar için görevlendirilen hac emiri, sultan tarafından her yıl hac ibadetini organize etmek üzere atanan en yetkili idareciydi. Hac emiri hacılara hitap ederken onların haklarına özen gösterir, saygıyla yaklaşır ve sık sık onurlandırıcı sözler kullanırdı. Ayrıca, yolculuk sırasında karşılaşılabilecekleri tehlikeler ile kötü su kaynakları ve kullanılan ilaçların yol açabileceği zararları dikkate alır, bunlara karşı önlemler almaya çalışırdı.⁷¹

⁶⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-a şâ*, 4/50-51.

⁶⁶ Kutbüddîn Mûsâ b. Muhammed el-Yûnînî, *Zeylû Mir 'âtî'z-zamân* (Kahire: Daru'l-Kutubi'l-İslamî, 1413), 1/360; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 29/412, 30/13; Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer İbnü'l-Verdî, *Tetimmatü'l-Muhtasar fî ahbârî'l-beşer* (Lübnan/Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417), 2/196.

⁶⁷ Burak Gani Erol, "Memlükler Zamanında Mısır Hac Güzergâhı – Kâhire'den Mekke'ye Uzanan Kutsal Yolculuk", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2019), 267.

⁶⁸ Emin, *el-Evkâf*, 223.

⁶⁹ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/411.

⁷⁰ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 2/310; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/310.

⁷¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-a şâ*, 7/79, 12/380.

2.10. Kuraklık/Kıtlık/Salgın Gibi Olağanüstü Dönemlerde Tedavi Hizmetleri

Tarih boyunca toplumlar, deprem, kuraklık, kıtlık ve salgın hastalıklar gibi olağanüstü durumlarla karşı karşıya kalmış; bu süreçler ciddi can ve mal kayıplarına yol açmıştır. Felaketlerin peş peşe yaşanması, özellikle siyasi ve ekonomik yapıları derinden etkilemiştir. Memlûkler Dönemi'nde Nil Nehri'nin yeterli su seviyesine ulaşamadığı zamanlar kuraklığa, bu da kıtlık ve gıda fiyatlarında artışa neden olmuştur. Kuraklık, veba salgınları ve depremler dönemin başlıca yıkıcı afetleri arasında yer almıştır. Bu olumsuzluklardan en çok etkilenen kesimler dezavantajlı gruplar arasında yer alan yoksullar, çocuklar, yaşlılar, hastalar, öğrenciler, mahkûmlar ve mülteciler olmuştur. Dönemin yöneticileri ve hayırseverleri, bu grupların beslenme, barınma ve tedavi gibi temel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik çeşitli tedbirler almıştır.

Memlûkler Dönemi'nde olağanüstü durumlardan olan bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek amacıyla bazı zamanlar karantina tedbirlerine başvurulmuştur. Bu tedbirlerle hem bulaşın yayılmasını engellemek hem de bundan kaynaklı ölümlerin önüne geçebilmek hedeflenmiştir. Bu tedbirlerden biri Sultan Berkuk Dönemi'nde 1392 yılında alınmıştır. Bu durumla ilgili olarak Kahire ve çevresinde şöyle duyurular yapılmıştır: 'Cüzzam ve sedef hastalığı olanlar hastalıkları devam ettiği müddetçe Kahire dışında gecelesinler ve Kahire'de ikamet etmesinler.' Bu duyurular sürekli tekrarlanarak durum hakkında vatandaşlar bilgilendirilmiştir. 'Ayakları kesik olanlar gibi bulaşıcı hastalıkların yayılmasına ortam hazırlayabilecek rahatsızlığı olanlar, Kahire'ye girmemeli; burada geceleri kalmamalıdır.' diye de duyurular yapılmıştır.⁷²

Bulaşıcı hastalıklara karşı karantina uygulamasına bir örnek de vakıf müesseselerinde alınan tedbirlerdir. Vakıflar, bünyesinde görev yapanları bulaşıcı hastalığa yakalandığında bulaşın yayılmasını önlemek amacıyla hasta görevlilerini tecrit etmişlerdir. Vakıflar, bulaş olan görevlilere duydukları şefkatlerinin bir eseri olarak iyileşinceye veya vefatlarına kadar onların maaşlarını vermeyi şart koşmuşlardır. Sultan Barsbay Vakfında, cüzzamlı veya abraş (alacalı deri hastalığı) hastalığı bulunanların, bahsi geçen vakıf işlerinde çalıştırılmaması gerektiği belirtilmiştir. Bu hastalıkların çalışmaya engel teşkil ettiği ve bu tür hastalığı olanların iyileşinceye veya ölünceye kadar maaşlarının ödenmesinin şart koşulduğu ifade edilmiştir.⁷³

Olağanüstü dönemlerde, özellikle salgın, kuraklık ve kıtlık zamanlarında mevcut sağlık altyapısı yetersiz kalmış; bu nedenle ek tedbirler alınmıştır. Bu süreçlerde insan sağlığına önem verilmiş; sultan, ümerâ ve hayırseverler tarafından ilaç ve tedaviye yönelik malzemelerin teminine özen gösterilmiştir. Sultan Ketboğa Dönemi'nde (1294–1296), 1295 yılında Mısır, Şam, Kudüs ve Mekke çevresini etkileyen kuraklık/kıtlık nedeniyle gıda fiyatları aşırı yükselmiştir. Bu gelişme üzerine Sultan Ketboğa, emirlere hastaların ilaçlarının temin edilmesi talimatını vermiştir. Ümerâ, Kahire'de yer alan Deylem Sokağı'ndaki aktarlardan, bir ay içinde otuz iki bin dirhem ödeyerek ilaç temin etmiştir. Ayrıca bu süreçten etkilenen yoksul ve muhtaçların tedavisi için doktorlar görevlendirilmiş, bazı hekimlere günlük yüz dirheme kadar ücret verilmiştir.⁷⁴

⁷² Nâsirüddîn Muhammed b. Abdîrahîm İbnü'l-Furât, *Târîhu'd-düvel ve'l-mülûk'ün*, thk. Kostantin Zureyk - Necla İzzeddin (Beyrut: el-Matbaatu'l-Amerikaniyye, 1949), 9/310, II. kısım.

⁷³ Emin, *el-Evkâf*, 176-177.

⁷⁴ Takıyyüddîn Ahmed b. Alî el-Makrîzî, *İğâsetü'l-ümme bi-keşfi'l-ğumme*, thk. Kerim Hilmi Ferhat (Aynun li'd-diraseti ve'l-buhusi'l-insaniyyeti ve'l-ictimâiyyeti, 1407), 109.

Salgın hastalık dönemlerinde insan sağlığını korumanın önemli göstergelerinden biri, bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemeye yönelik tedbirlerin alınmasıdır. Kuraklık, kıtlık ve veba gibi olağanüstü durumlarda yüksek can kayıpları yaşanmış; özellikle salgınlarda cenazelerin hızlı bir şekilde defnedilmesi, hastalığın yayılmasını önlemede etkili olmuştur. 1349 yılında Moğolistan, Çin ve Hindistan'dan başlayarak tüm dünyaya yayılan veba salgını, Mısır'ı da ciddi şekilde etkilemiş ve on binlerce kişinin ölümüne neden olmuştur. Memlûkler Dönemi'nde, Mısır, Suriye ve diğer bağlı bölgelerde sultan, ümerâ, yerel yöneticiler ve vakıflar, cenaze işlemlerini organize ederek halkın yanında yer almışlardır. Bu sayede cenazelerin yıkanması, kefenlenmesi, taşınması ve defnedilmesi süreçleri hızlıca yürütülmüş; böylece salgının bulaşıcılığı sınırlı tutulmaya çalışılmıştır.⁷⁵

Memlûkler Dönemi'nde insan sağlığına verilen önemin göstergelerinden biri de tedavi hizmetlerinde maddi açıdan hiçbir fedakârlıktan kaçınılmamış olmasıdır. Dönemin sağlık uygulamalarında, nadir ve değerli maddelerin kullanımı dikkat çekmektedir. Örneğin, çok kıymetli taşlardan biri olan yakut, son derece ince ve hafif yapısı nedeniyle özellikle göz merhemleri ve ilaç yapımında tercih edilmiştir. Bu durum, dönemin tedavi anlayışında nitelikli ve etkili malzeme kullanımına verilen önemi ortaya koymaktadır.⁷⁶

Memlûkler Dönemi'nde sağlığa verilen önemin bir diğer göstergesi, muhtesiplerin (pazar ve esnaf denetçileri) aktarlar ile ilaç satıcılarını düzenli olarak denetlemesidir. Özellikle aktarların ve yol kenarında ilaç satan kişilerin, güvenilir ve toplumda tanınmış kimseler arasından seçilmesi zorunlu tutulmuştur. Bu satıcılar, yalnızca uzman bir hekimin belirli bir hasta için yazdığı reçeteye dayanarak, nadir ve etkili ilaçları satma yetkisine sahipti. Bu uygulama, tıbbi müdahalelerin denetim altında yürütülmesini ve halk sağlığının korunmasını amaçlamaktaydı.⁷⁷

Memlûkler Dönemi'nde insan sağlığına verilen önemin bir yansıması da hasta ziyaretlerine gösterilen hassasiyettir. Hastaların iyileşme sürecinde hastanelerde sunulan sağlık hizmetlerinin yanı sıra, ilaçların düzenli kullanımı, beslenmeye dikkat edilmesi kadar hasta ziyareti de önemli bir unsur olarak kabul edilmiştir. Ziyaretlerin, hastaların moralini yükselttiği ve iyileşme sürecine olumlu katkı sağladığı düşünülmüştür. Bu dönemde, hasta ziyaretleri yalnızca sosyal bir sorumluluk değil, aynı zamanda ibadet sevabı kazandıran bir davranış olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca cenaze namazlarına katılmak, taziye sunmak, akraba ve komşuluk ilişkilerine özen göstermek gibi sosyal dayanışma örnekleri, dönemin ahlaki ve erdemli tutumları arasında yer almıştır.⁷⁸

Sonuç

Bahrî Memlûkları Dönemi'nin en kapsamlı sağlık hizmeti sunan kurumları hastanelerdir. Hastaneler genellikle şehir merkezlerinde bulunur, kenar mahallelerde, taşrada ve köylerde yaşayanlar her zaman bu kurumlara ulaşım sağlayamazdı. Dönemin iletişim, ulaşım ve erişilebilirlik imkânları düşünüldüğünde bu durum kaliteli sağlık hizmeti sunumu açısından bir problem oluşturmaktaydı.

⁷⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, 4/80-81, 84, 88; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 10/195-196, 201, 211.

⁷⁶ Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/329.

⁷⁷ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, 11/96, 212, 12/470.

⁷⁸ Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 8/293.

Memlûkler Dönemi'nde sosyal devlet anlayışı ve insan sağlığına verilen önemin bir gereği olarak herkesin ulaşım sağlayıp erişebileceği tedavi merkezleri kurulmuştur. Hastaneler dışındaki bu tedavi merkezleri genellikle dini ve pozitif ilimlerin verildiği müesseselerde bulundurulmuştur. Günümüzde örgün ve yaygın eğitim kurumları şeklinde sınıflandırabileceğimiz o dönemin eğitim kurumları arasında yer alan medrese, mektep, cami, hankah ve ribât gibi kurumlarda hem doktor görevlendirilmiş hem de eczane kısmı bulundurulmuştur. Buralarda genellikle dâhiliye, göz, ortopedi cerrâhi gibi farklı branşlardan doktorlar hem talebeleri ve vakıf çalışanlarını hem de dışarıdaki insanlardan hastalananları muayene ve tedavi etmişlerdir. Günümüzde aile hekimliğinde ve kurumlarda doktor bulundurulması uygulamasına benzeyen bu tedavi merkezleri her insana sağlık hizmeti sunmuştur. Bu kurumların vakıfları muayene, tedavi ve eczane hizmetlerini ücretsiz olarak sunmuştur.

Memlûkler Dönemi'nde savaşlarda, hac yolculuklarında ve diğer topluca yapılan faaliyetlerde doktor görevlendirilmesi, insan sağlığına verilen önemi göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca kuraklık, kıtlık, salgın hastalık gibi olağanüstü durumlarda doktor görevlendirilmesi, ilaç tedariki için aktarların ücretlerinin karşılanması sağlık hizmetleri açısından kayda değer gelişmelerdir. Olağanüstü durumlarda ölen çok sayıda insanın cenazesinin bir an önce devlet, vakıflar ve vatandaş elbirliğiyle defnedilmesi, daha fazla ölümün önüne geçilmesi açısından önemlidir.

Bahrî Memlûkları hastane dışında diğer tedavi merkezlerini kurarak her insanın rahatça erişebileceği bir sağlık hizmeti sunmayı başaramışlardır. Bu hizmetlerle insan sağlığına verdikleri önemi ve sosyal devlet anlayışıyla hareket ettiklerini göstermişlerdir.

Kaynakça | References

- Ahmed, İsa. *Târihu'l-Bîmâristanat fi'l-İslam*. 1 Cilt. Beyrut/Lübnan: Daru'r-Raidi'l-Arabi, 1401.
- Ali, Ali Seyyid. *el-Kuds fi'l-asri'l-Memlûkî*. Kahire: Dârü'l-Fikr, 1986.
- Âşûr, Saîd Abdülfettâh. *el-Mücteme' el-Mısri fî Asr Selâtin el-Memâlik*. Kahire: Daru'n-nahdati'l-arabiyye, 1992.
- Atmaca, Esra. *Kara Veba Memlûkler'de Salgın ve Toplum (748/1348-1349)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Azb, Halid. *Esvâr ve Kal'atü Selâhaddin*. Kahire: Daru Zehrai's-Şark, ts.
- Belevî, Alemüddîn Hâlid b. İsa. *Tâcü'l-mefrik fî tahlîyeti 'ulemâ'i'l-meşrik*. İşrafu'l-lecneti'l-müştereketi li neşri't-turasi'l-İslami beyne'l-memleketi'l-mağribiyyeti ve devleti'l-imareti'l-Arabiyyeti'l-müttehideti, ts.
- Berkey, Jonathan. "Culture and Society during the late Middle Ages". ed. Carl F. Petry. Cambridge: The Cambridge History of Egypt, 2006.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. *Tâcü'l-luğa ve sıhâhu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlim Li'l-Melayin, 1407.
- Çelik, Yılmaz. *İslâm'da Sosyal Hizmetler Hz. Peygamber Dönemi*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2017.
- Dilik, Said. "Sosyal Güvenlik ve Sosyal Hizmetler Arasındaki İlişkiler". 73-84. Ankara: Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayını, 1968.
- Ebû zer el-Halebî, Muvaffakuddîn Ahmed b. İbrâhîm. *Künûzü'z-zeheb fî târihi Haleb*. 2 Cilt. Haleb: Daru'l-kalem, 1417.
- Ebu Zeyd, İslam İsmail Abdulfettâh. "Hukuku'l-mesâcinîn fî Mısır ve Beledi's-Şâm fî asri'l-Devleti'l-Memlûkiye (648-923/1250-1517)". *Mecelletun Dirâsetu Tarihiyyetun/ Aden Centre for Historical Studies* 9 (2022), 45-81.
- Emin, Muhammed Muhammed. *el-Evkâf ve'l-hayatu'l-ictimaiyye fî Mısır 648-963/1250-1517, dirasetun tarihiyyetun vesâikiyyetun*. Kahire: Daru'l-kutub ve'l-vesaiki'l-kavmiyye, 1435.
- Erol, Burak Gani. "Memlûkler Zamanında Mısır Hac Güzergâhı – Kâhire'den Mekke'ye Uzanan Kutsal Yolculuk". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2019), 264-314. <https://doi.org/10.32950/rteuifd.628790>
- Gazzî, Kâmil b. Hüseyin. *Nehrü'z-zeheb fî tarih-i Haleb*. 3 Cilt. Haleb: Daru'l-kalem, 2. Basım, 1419.
- Hace, Hayat Nasır. *Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun ve Nizâmu'l-Vakfi fî Ahdihi*. Kuveyt: Mektebetü'l-Fellah, 1403.
- Hamza, Abdullatif. *el-Hareketü'l-Fikriyye fî Mısır fi'l-Asreyni'l-Eyyûbiyyi ve'l-Memlûkiyyi'l-Evvel*. Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-âmmetü li'l-kitâb, 2016.
- İbn Battûta, Şemsüddîn Muhammed b. Abdillâh. *Tuhfetü'n-nüzzâr fî ğarâ'ibi'l-emsâr ve 'acâ'ibi'l-esfâr*. 5 Cilt. Rabat: Akademiyyetu'l-memleketi'l-mağribiyyeti, 1417.
- İbn Cübeyr, Muhammed b. Ahmed. *Rihletu İbn Cübeyr*. Beyrut: Daru'l-Beyrut li'tibâa ve'n-neşr, ts.
- İbn Dokmak, Sârimüddîn İbrâhîm b. Muhammed. *Kitâbü'l-İntisâr li-vâsitati 'ikdi'l-emsâr*. Beyrut: el-Mektetu't-ticariyyeti li't-tibaati ve'n-neşr ve't-tevzî, ts.
- İbn Ebû Usaybia, Muvaffakuddîn Ahmed b. el-Kâsım. *Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etıbbâ*. thk. Nizâr Rızâ. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Mektebetü'l-hayat, ts.
- İbn Habîb, Bedrüddîn el-Hasen b. Ömer. *Tezkiretü'n-nebîh fî eyyâmi'l-Mansûr ve benîh*. thk. Muhammed Muhammed Emin - Said Abdulfettah Aşur, 3 Cilt. Matbaatu Daru'l-kutub, 1976.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mi'eti's-sâmine*. thk. Muhammed Abdülmuid Han. 6 Cilt. Saydar Abâd/Hindistan: Meclisu daireti'l-meârifî'l-Osmaniyye, 1392.

- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *İnbâ'ü'l-gumr bi-ebnâ'i'l-'umr*. thk. Hasan Habeşi. 4 Cilt. Mısır: el-Meclisü'l-A'la li'ş-şuuni'l-İslamiyye-Lecnetu ihyai't-turâsi'l-İslamiyye, 1389.
- İbn Haldun, Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtde' ve'l-haber fi eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men-âşarahüm min-zevî's-sultânî'l-ekber*. thk. Halil Şehade. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1408.
- İbn İbrâhîm, Alî b. Mübârek. *el-Hitâtü't-Tevfikiyyetü'l-cedide li Mısır, Kahire ve Muduniha ve Biladuha, el-Kadime, ve'ş-şehire*. Bulak/Mısır: Matbaatu'l-emiriyye bi Bulak, 1306.
- İbn İyâs, Zeynüddîn Muhammed b. Şehâbiddîn Ahmed. *Bedâ'i' u'z-zühûr fi vekâ'i' i'd-dühûr*. thk. Muhammed Mustafa. Kahire, 1963.
- İbn Kesîr, İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Ali Şiri. 14 Cilt. Daru ihyau'turasi'l-arabi, 1408.
- İbn Şâhin ez-Zâhirî, Garsüddîn Halîl. *Zübdetü Keşfi'l-memâlik ve beyânî't-turuk ve'l-mesâlik*. Paris: Matbaatu'l-cumhuriyye, 1893.
- İbn Tağrîberdî, Cemâlüddîn Yûsuf el-Atâbekî. *el-Menhelü's-sâfi ve'l-mütevfi ba'de'l-Vâfi*. thk. Muhammed Muhammed Emin. 7 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l Mısıriyyetü'l-Amme li'l Kitâb, 1984.
- İbn Tağrîberdî, Cemâlüddîn Yûsuf el-Atâbekî. *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. 16 Cilt. Mısır: Vizaretü's-sakafeti ve'l-irşâdî'l-kavmi, Daru'l-kutub, ts.
- İbnu'l-Furât, Nâsirüddîn Muhammed b. Abdirrahîm. *Târîhu'd-düvel ve'l-mülûk'ün*. thk. Kostantin Zureyk - Necla İzzeddin. 9 Cilt. Beyrut: el-Matbaatu'l-Amerikaniyye, 1949.
- İbnü'l-Hâc, Muhammed b. Muhammed. *el-Medhal ilâ tenmiyeti'l-a'mâl bi-tahsîni'n-niyyât ve't-tenbîh 'alâ ba'zî'l-bida' ve'l-'avâ'idî'lletî'tuhilet ve beyânî şenâ'atihâ ve kubhihâ*. 4 Cilt. Daru't-turas, ts.
- İbnü'l-Müstevfî, Şerefüddîn el-Mübârek b. Ahmed el-Erbîlî. *Târîhu İrbil*. thk. Sâmî İbn Seyyid Hamâses-Sakkâr. 2 Cilt. Irak: Vizaretü's-sakafeti ve'l-îlâm-Daru'r-Reşid li'n-Neşr, 1980.
- İbnü'l-Verdî, Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer. *Tetimmetü'l-Muhtasar fi ahhârî'l-beşer*. 2 Cilt. Lübnan/Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417.
- Kalkaşendî, Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Subhu'l-a'şâ fi smâ'ati'l-inşâ'*. 15 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, ts.
- Kanat, Cüneyt. "Kârimî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-2/26-28. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Kâşif, Seyide İsmail. *Ahmed b. Tolun*. 1 Cilt. Kahire: ed-Daru'l-kavmiyye li't-tıba'a ve'n-neşr, 1965.
- Keleş, Hilmi. *Bahrî Memlûklerinde Sosyal Hizmetler (1250-1382)*. Çorum: Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2025.
- Kortantamer, Samira. "Memlûklerde Hapishaneler". *Hapishane Kitabı*. ed. Emine Gürsoy Naskali - Hilal Oytun Altun. 93-101. İstanbul: Kitabevi, 2004.
- Makkârî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsü'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Hatîb*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut/Lübnan: Dâru Sadr, 1997.
- Makrîzî, Takıyyüddîn Ahmed b. Alî. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi- zikri'l-hitât ve'l-âşâr*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1418.
- Makrîzî, Takıyyüddîn Ahmed b. Alî. *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*. thk. Muhammed Abdulkadir Ata. 8 Cilt. Lübnan/Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1418.
- Makrîzî, Takıyyüddîn Ahmed b. Alî. *İğâsetü'l-ümme bi-keşfi'l-ğumme*. thk. Kerim Hilmi Ferhat. Aynun li'd-diraseti ve'l-buhusi'l-insaniyyeti ve'l-ictimâiyyeti, 1407.
- Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb*. 33 Cilt. Kahire: Daru'l-kutub ve'l-vesaiki'l-kavmiyye, 1423.
- Ömerî, Şihâbüddîn Ahmed b. Yahyâ. *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâlikî'l-emsâr*. 27 Cilt. Abu Dabi: el-Muctemau's-

sakafi, 1423.

- Özdal, Ahmet N. *Orta çağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*. İstanbul: Selenge, 2016.
- Refa'î, Hala Navaf Yusuf. *es-Sucûn fî Mısır fî'l-asri'l-Memlûkî (648-923/1250-1517)*. Külliyyâtu dirâseti'l-ulyâ el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, 2008.
- Sabra, Adam. *el-Fakru ve'l-ihsânu fî Mısır asri Selâtini'l-Memâlik 1250-1517*. çev. Kâsım Abduh Kâsım. Kahire: Li'l-Meclisi'l-âla li's-sekâfeti, 2003.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg. *A 'yânü'l-'asr ve a 'vânü'n-nasr*. thk. Ali Ebû Zeyd vd. 5 Cilt. Beyrut/Lübnan, Dımaşk/Suriye: Daru'l-fikri'l-muâsır, Daru'l-fikr, 1418.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed Arnavut - Mustafa Türki. 29 Cilt. Beyrut: Daru ihyâu't-turas, 1420.
- Saîd, Ubeyr İnâyet. "Hankahâtu Mısır hatta nihayeti asri'l-Memâlikî'l-Bahriyye 648-784/1250-1382". *İraqi Academic Scientific Journals* 233 (2012 1433), 1455-1485.
- Sehâvî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrrahmân. *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*. 12 Cilt. Beyrut: Menşurâtu daru mektebeti'l-hayat, ts.
- Seyyid Ali, Ali. "Dirâsetun fi Vesikati Vakfi's-Sultan Nâsır Muhammed b. Kalavun alâ Münşeâtihî fi'l-Kuds eş-Şerif". *Feyyum Üniversitesi, Ruznâme Dergisi* 9/9 (2011), 9-34. <https://doi.org/10.21608/ruznama.2011.100138>
- Sönmez, Selami. "Orta Çağ Türk ve İslam Dünyasında Kervansaraylar (Hanlar-Ribatlar)". *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* 15 (2007), 270-296.
- Sübkî, Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi. *Mu'cemü's-şüyûh*. thk. Beşar Avad vd. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2004.
- Sübkî, Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî. *Mu'idü'n-ni'am ve mübîdû'n-nikam*. 1 Cilt. Beyrut/Lübnan: Müessesetü'l-kütübî's-sakâfiyye, 1407.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Hüsnü'l-muhâdara*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 2 Cilt. Mısır: Daru İhyau kutubi'l-Arabiyye-İsa el-babi'l-Halebi ve Şirkah, 1387.
- Şeşen, Ramazan. *Haçlılar ve Moğollar Önünde Sultan Baybars*. İstanbul: Yeditepe yayınevi, 3. Basım, 2021.
- Terzioğlu, Arslan. "Bîmârîstan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/163-178. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Uyanık, M. Zeki. "Batı ve Doğu Kültüründe Hapishane". *Mîzânü'l-hak İslami İlimler Dergisi* 4 (2017), 87-134.
- Yediyıldız, Bahaeddin. "Vakıf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/479-486. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Yiğit, İsmail. "Memlükler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/90-97. Ankara, 2004.
- Yûnînî, Kutbüddîn Mûsâ b. Muhammed. *Zeylû Mir'âti'z-zamân*. 4 Cilt. Kahire: Daru'l-Kutubi'l-İslâmî, 1413.
- Zebîdî, Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. 40 Cilt. Daru'l-hidaye, ts.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 52 Cilt. Beyrut: Daru'l-kutubi'l-Arab, 1413.